

Predavanje Milana Koljanina

18. 07. 2010.

Kulturni centar Rex, Beograd

Zahvaljujem se na pozivu i prilici da kažem nešto o logoru na Beogradskom sajmištu. To je bio predmet mog istraživanja i još uvek je. Svi koji se bave pitanjima holokausta i stradanja na prostorima Srbije i Jugoslavije u Drugom svetskom ratu, ne mogu a da se ne bave i pitanjem logora, a među njima i pitanjem logora na Beogradskom sajmištu. Na neki način, sistem logora u kojem je logor na Beogradskom sajmištu imao jedno od centralnih mesta, u izvesnom smislu je kvintesencija sistema koji je stvoren posle agresije Nemačke i njenih saveznika na Jugoslaviju aprila 1941. godine. Sistem logora je bio bitan deo „novog poretka“ koji je formiran na tlu onog dela Evrope koji je bio pod dominacijom nacističke Nemačke. Pri tome je upoznavanje sa mestom logora na Beogradskom sajmištu u represivnom sistemu stvorenom u vreme nemačke okupacije neophodno i za razumevanje holokausta na nemačkom okupacionom području u Srbiji. Moramo da imamo vidu da je teritorija današnje Srbije bila podeljena na pet okupacionih oblasti. Najveći deo Srbije bio je pod vojnom upravom nacističke Nemačke (centralna Srbija, severno kosovo i Banat), dok su ostali delovi Srbije bili su pod okupacionim upravama Mađarske (Bačka), Bugarske (jugoistočna Srbija sa delom Kosova), Albanije (najveći deo Kosova i Metohija) i Nezavisne Države Hrvatske (Srem).

Da bismo razumeli tok holokausta u Srbiji i mesto logora na Beogradskom sajmištu u njemu, moramo imati u vidu da je tok događaja u najvećoj meri uslovljen stvaranjem pokreta otpora i masovnom ustankom u leto i jesen 1941, kao i surovim represalijama tokom njegovog gušenja. Pri tome uvek moramo imati u vidu ideološki činilac, odnosno opšti tok „konačnog rešenja jevrejskog pitanja“ (holokausta), odnosno politike potpunog uništenja jevrejskog naroda koju je sprovodila nacistička Nemačka. Ustanak u Srbiji tekao je uporedo sa početkom agresije Nemačke i njenih saveznika na Sovjetski Savez. On je u nacističkoj ideološkoj projekciji pretstavljao boljševičku emanaciju „Svetskog Jevrejstva“ (druga je bila plutokratski, liberalno-kapitalistički Zapad) sa kojim je počeo konačni obračun. To je značilo početak sistematskog i potpunog uništenja jevrejskog naroda u okupiranim delovima Sovjetskog Saveza, zatim i u drugim

zemljama okupiranim od nacističke Nemačke. Kako je ustanak u Srbiji u nacističkoj ideološkoj projekciji predstavljen kao delo „Svetskog Jevrejstva“, gušenje ustanka masovnim represalijama je predstavljeno kao deo borbe protiv njegovog razornog delovanja.

Tokom gušenja masovnog ustanka u Srbiji, zajedno sa hiljadama srpskih taoca, ubijeni su gotovo svi jevrejski muškarci. Počevši od 8. decembra 1941. svi preostali Jevreji na nemačkom okupacionom području u Srbiji, žene, deca i starci, internirani su u logoru na Beogradskom sajmištu, koji je nosio službeni naziv Jevrejski logor Zemun (Judenlager Semlin). Posle nekog vremena se pokazalo da je taj logor faktički postao logor smrti za Jevreje. U vrhu nemačke vojno-okupacione uprave, posle konsultacija sa Berlinom, doneta je odluka da se svi jevrejski zatočnici logora na Beogradskom sajmištu ubiju u samoj Srbiji. Za to je iskorišćen jedan od užasnih pronalazaka tehničke centrale Gestapoa u Berlinu, kamion-gasna komora.

Da bi pratili tok holokausta u Srbiji treba se vratiti na sam početak nemačke okupacije. Već 16. aprila 1941, dakle, pre kapitulacije Jugoslovenske vojske i države, izdata je prva naredba Gestapoa (Operativne grupe Policije bezbednosti i Službe bezbednosti) u Srbiji. Pod pretnjom smrti, ovom naredbom se tražilo da se Jevreji prijave nemačkoj policiji da bi bili registrovani i dobili žute trake koje su morali uvek da nose. To je bila prva mera protiv Jevreja, kojoj su usledile druge slične naredbe, među njima i obaveza fizičkog rada. Antijevrejske mere su kodifikovane naredbom sa snagom zakona Vojnog zapovednika u Srbiji objavljenom 31. maja 1941. *Naredbom koja se odnosi na Jevreje i Cigane* je propisano ko se smatra Jevrejinom, oni su isključeni iz javnog i privrednog života, nametnuta im je obaveza prisilnog rada, a imovina faktički oduzeta. Time je ozakonjena gotovo potpuna društvena izolacija Jevreja, čime su najavljeni mnogo teži dani za Jevreje u Srbiji.

Tokom leta i jeseni 1941, u vreme širenja ustanka u Srbiji, počeo je i proces uništenja jevrejskih muškaraca, odnosno prva faza holokausta. Treba naglasiti da je specifikum holokausta u Srbiji bio da je u svojoj prvoj fazi sproveden od snaga Vermahta, a ne Gestapoa. Masovna streljanja je vršila 342. divizija, koja je dovedena iz Francuske, kao i jedinice posadnih divizija u samoj Srbiji. Najvećim delom to su bile jedinice sastavljene od Austrijanaca, a tu je bio i general Franc Beme (Franz Boehme), koga je

sam Hitlera odredio da najsirovijim merama uguši ustanak u Srbiji. Njegov krvavi pohod je počeo krajem septembra 1941. u zapadnoj Srbiji, u Šapcu. Tada je uhapšeno celokupno muško stanovništvo grada, među njima i svi Jevreji, kao i pripadnici kladovskog transporta.¹ Kao i u drugim delovima Srbije, jevrejski muškarci iz Šapca i kladovskog transporta streljani su tokom oktobra i novembra 1941.

Posle ubijanja jevrejskih muškaraca, svi preostali Jevreji iz Srbije, žene, deca i starci, počevši od 8. decembra 1941. internirani su u paviljonima Beogradskog sajma, koji je preuređen u logor. Logor se nalazio na teritoriji grada Zemuna, odnosno NDH, zbog čega se nemačka okupaciona vlast iz Srbije obratila hrvatskim vlastima za dozvolu da se objekti sajma koriste kao logor. Hrvatska strana se saglasila uz uslov da se logor snabdeva iz Srbije i da ga čuvaju nemačke snage.

Jedna od prvih zatočenica logora bila je Hilda Dajč, koja je svojim delovanjem, a naročito svedočenjem postala jedan od simbola Jevrejskog logora na Beogradskom sajmištu. Ona se kao dobrovoljna bolničarka sama prijavila za odlazak u logor da bi pomogla drugima. Sačuvana su četiri pisma Hilde Dajč koje je ona tajno poslala svojim srpskim prijateljicama u Beograd. Ta pisma su izuzetno važno i dragoceno svedočanstvo o tome šta se dešavalo u logoru te veoma hladne zima 1941–1942. godine. Sava je bila zaleđena, snabdevanje je bilo veoma loše. Higijenske prilike su bile izuzetno loše, a o grejanju hladnih paviljona pretrpanih sa hiljadama žena i dece, jedva da je moglo i da se govori.

Ubrzo posle interniranja jevrejskih žena i dece u logoru na Beogradskom sajmištu, za vrh nemačke komande postavilo se pitanje šta uraditi sa zatočenicima. Pri tome treba imati na umu da se očekivao nov talas ustanka u proleće 1942. i da je postojala potreba za prostorima u logorima u Srbiji radi interniranja velikog broja novih zatočenika. Jedan od logora na koji se računalo bio je i Jevrejski logor Zemun. Time je i pitanje šta uraditi sa jevrejskim zatočenicima logora postalo akutno.

Postojale su dve mogućnosti: da se deportuju u logore na Istoku, odnosno u okupiranoj Poljskoj, gde su već organizovani logori smrti, ili da budu ubijeni samoj

---

¹ Kladovski transport su sačinjavale jevrejske izbeglice, najviše iz Austrije (Beča), delimično iz Poljske i Češko-moravskog protektorata, koje je rat je zatekao u Jugoslaviji. Naime, Velika Britanija se protivila da Palestina primi ove izbeglice i brod kojim su oni Dunavom plovili ka Crnom moru, zaustavljen je u dunavskoj luci kod Kladova. Odatle su jevrejske izbeglice prebačene u Šabac i tu ih je zatekla nemačka okupacija i kaznena ekspedicija koju je predvodio general Beme.

Srbiji. Doneta je odluka da se prihvati ovo drugo rešenje. U centrali Gestapoa u Berlinu stvoreno je jedno od sredstava za masovno ubijanje, kamion-gasna komora koji je isproban na sovjetskim ratnim zarobljenicima u logoru Chelmno (Kulmhof), a već je korišćen za masovno ubijanje Jevreja. U drugoj polovini marta 1942. jedan ovakav kamion sa dvojicom SS podoficira stigao je u Beograd. Poznata su i njihova imena – Vilhelm Gec (Wilhelm Goetz) i Ervin Majer (Erwin Meyer). Izvršenje njihovog užasnog zadatka je bilo tema jednog književnog dela, dokumentarnog romana Davida Albaharija, koji je svoj roman nazvao po ovoj dvojici, *Gec i Majer*.

U drugoj polovini marta 1942. godine ovaj kamion počeo je sa sprovođenjem naređenja o ubijanju u Jevrejskoj bolnici na Dorćolu. Ta zgrada postoji i danas, nalazi se na uglu ulica Tadeuša Koščušskog (tada Maršala Pilsudskog) i Visokog Stevana. Pre okupacije to je bila zgrada Jevrejskog ženskog društva, a danas je u njoj Defektološki fakultet. Moramo imati u vidu da je u vreme okupacije Jevrejima bila zabranjeno da se leče u javnim zdravstvenim ustanovama i da su oni organizovali svoju posebnu zdravstvenu službu. Imali su i posebnu bolnicu, u kojoj je bio veliki broj bolesnika i bolničkog osoblja. Kada je kamion-gasna komora stigao u Beograd, izdata je naredba da sve porodice lekara dođu u tu bolnicu. Odmah zatim, u drugoj polovini marta 1942, na putu od bolnice na Dorćolu do pripremljenih raka u Jajincima (vojno strelište kraj Beograda), ubijani su svi jevrejski bolesnici, bolničko osoblje i njihove porodice iz Jevrejske bolnice.

Posle ubijanja Jevreja skoncentrisanih u Jevrejskoj bolnici, kamion je prebačen na Sajmište gde je nastavio izvršenje svog užasnog zadatka. Tokom šest nedelja, od kraja marta i početka aprila do 10. maja 1942, faktički svi jevrejski zatočnici iz logora na Beogradskom sajmištu ubijeni su na ovaj užasan način, na putu od logora do pripremljenih jama u Jajincima. Od ubijanja je pošteđena samo nekolicina jevrejskih žena, koje su bile udate za hrišćane i za koje su njihovi muževi podnosili zahteve da budu puštene, kao i nekoliko nejevrejki čiji su muževi ubijeni. Izuzetak je bila i porodica Goldštajn (otac, majka i dvoje dece), koja je puštena početkom 1942. godine zahvaljujući intervenciji Italijanskog poslanstva.

Zajedno sa Jevrejima u logoru na Sajmištu bila je i jedna velika grupa od oko 600 Roma, žena i dece. To su bili članovi porodica muškaraca Roma koji su protekle jeseni

ubijeni zajedno sa Jevrejima i Srbima. Ova velika grupa je bila u posebnom paviljonu. Njihovi uslovi zatočenja bili su takođe veoma teški, tako da je njih 56 umrlo od gladi i iscrpljenosti. Međutim, svi ostali su pre početka procesa ubijanja pušteni iz logora. Prema naknadnom uputstvu, naredba se nije odnosila na stalno nastanjene Cigane (Rome). Kako se u slučaju romskih zatočenika u logoru na Sajmištu radilo upravo o porodicama takvih Roma, oni su sukcesivno do početka aprila 1942. pušteni iz logora.

Jedna od preživelih bila je i Hedviga Šenfain (Schoenfein) čiji je muž bio Jevrejin, lekar u Kosovskoj Mitrovici. On je bio ubijen, a ona i njihove dve kćeri su preživele zahvaljujući intervenciji Švajcarskog poslanstva, obzirom da je Hedviga bila švajcarski državljanin. Jedna od te dve kćeri živi danas u Beogradu. Hedviga Šenfajn je u svojoj izjavi pred Komisijom za ratne zločine posle rata ostavila dragoceno svedočenje o logoru, uz ostalo i opis tehnike sprovođenja naredbe o ubijanju. Ona je opisala kako su zatočenici obmanjivani i uvođeni u taj kamion i kako su zatim odvoženi. Tu se vidi jedna potpuna rutina i bezosećajnost onih koji su vršili ovaj zadatak. Deca koja su pola sata posle toga bila mrtva, bila su od vozača kamiona mamljena bombonama i sa njima su se igrali. Treba naglasiti da su u kamion ulazile cele porodice i neko od bolničkog osoblja, da bi ceo proces delovao što uverljivije. Zatvorenicima je govoreno da će oni biti prebačeni u neki drugi logor, gde će im svakako biti mnogo bolje. Komandant logora im je čak davao pravila po kojima treba da se ponašaju u tom budućem, imaginarnom logoru. Time je komandant logora Herbert Andorfer odgovorio na jednu psihološku potrebu zatvorenika da odu na neko drugo, bolje mesto, jer je sam logor na Sajmištu bio mesto gladi, hladnoće i umiranja. Treba naglasiti da određen broj zatvorenika nije ubijen, već je umro zbog loših uslova života u logoru.

Osobe koje su bile najodgovornije za proces uništenja bile su Emanuel Šefer (Emanuel Schäfer), šef svih policijskih službi u Srbiji, odgovoran za organizovanje procesa uništenja, Bruno Zatler (Bruno Sattler), šef Gestapoa, zadužen za tehničko sprovođenje ovog zadatka, kao i komandant Jevrejskog logora Zemun, Herbert Andorfer, sa svojim pomoćnikom Edgarom Engeom, koji su neposredno sprovodili proces ubijanja.

Treba znati da je deo jevrejskih muškaraca bio mobilisan u jugoslovensku vojsku i da su posle kapitulacije vojske internirani u zarobljeničke logore, zajedno sa ostalim jugoslovenskim (srpskim) ratnim zarobljenicima. Zahvaljujući toj činjenici oni su

preživeli rat. Do njih su dopirale vesti o interniranju njihovih porodica, tako da su oni bili u velikoj brizi šta se sa njima događa. Pokušali su da preko Crvenog Krsta saznaju bilo šta o svojim porodicama, međutim, nisu uspeali u tome. Posle izvesnog vremena, neki od jevrejskih ratnih zarobljenika su saznali istinu, ali su je krili od ostalih da neko od njih ne bi izvršio samoubistvo ili pao u tešku depresiju. Oni koji su se posle rata vratili u zemlju, tek tada su saznali užasnu istinu o tome šta se desilo njihovim porodicama.

Smatram da prostor Beogradskog sajma, današnje Staro Sajmište, treba da se uredi na dostojan način i da se organizuje memorijalni centar koji će u pravom smislu služiti kao mesto gde će, pre svega mladi, moći da se obaveste o onome šta se događalo na ovom mestu. Spomenik na obali Save takođe oslikava činjenicu da je celi prostor nekadašnjeg Beogradskog sajma i logora devastiran, što je potpuno nedopustivo.

Već prilikom odvođenja poslednjih grupa Jevreja 1942, ovaj logor menja namenu i dobija novi naziv – Anhaltelager Semlin – koji se najčešće prevodi kao Prihvatni logor Zemun. Naime, u javnosti, pa i onoj stručnoj, najčešće se koristi termin koncentracioni logor, kao sinonim za logore u Drugom svetskom ratu. Međutim, treba imati u vidu tipologiju logora. Nisu svi logori bili koncentracioni; postojali su i logori nižeg ranga, odakle su ljudi slati u koncentracione logore ili u logore smrti. Poznato je, naime, da su postojali i logori smrti, mesta za masovno uništenje. To je šest logora u okupiranoj Poljskoj, čiji je jedini zadatak bio uništenje Jevreja i drugih neprijatelja „novog poretka“. Maja 1942, logor na Sajmištu je dobio ulogu centralnog mesta za prikupljanje i distribuciju zatočenika u druge nemačke logore sa teritorije okupirane Srbije, sa teritorije ustaške države Hrvatske, a kasnije i sa teritorije celog evropskog Jugoistoka. Ovde treba naglasiti jednu važnu činjenicu. U nemačkoj ratnoj industriji postojala je neprekidna i sve veća glad za radnom snagom. Poznat je podatak da je oko 7 miliona radnika koji su sa različitim statusom, ali najčešće prisilno, radilo u Nemačkoj ratnoj industriji. Zbog te stalne potrebe za radnom snagom, promenila se i nemačka politika prema ustanicima na područjima vojnih operacija u Jugoslaviji. Doneta je naredba da ne moraju svi koji se zateknu da na ustaničkim područjima biti streljani, kakva je praksa bila do tada, do marta 1942. godine. Naređeno je da se radno sposobni muškarci sa područja ratnih operacija

prikupljaju u logorima i odatle šalju na prisilni rad u samu Nemačku ili okupirane zemlje. Dakle, logor na Beogradskom sajmu je dobio i tu ulogu, da bude mesto prikupljanja zarobljenih radi upućivanja na prisilni rad. Ipak, pokazalo se da je ovaj logor ostao i logor masovne smrti. Logor je ostao mesto gladi, mučenja, ubijanja, a to je trajalo od maja 1942. do samog kraja postojanja logora, krajem jula 1944. godine. Logor je i dalje bio pod upravom Gestapoa iz Srbije, a komanda je bila sastavljena od SS oficira i podoficira. Među onima koji su bili potčinjeni komandi logora, kao deo komandne strukture, bilo je i samih zatočenika. Naime, poznato je da su u svim logorima postojali zatvorenici koji su se prihvatili obaveze da budu mučitelji svojih drugova.

Od 1942. godine centar ustaničkog pokreta i borbi je bio na srpskim teritorijama NDH. Stoga je i najveći broj zatvorenika u logoru na Sajmištu bio sa tih područja. Leto 1942. je zapamćeno po tome što su dovođene ogromne kolone zatvorenika sa Kozare, iz istočne Bosne, Bosanske Krajine. Oni su se našli u logoru koji tada nije imao najosnovnije uslove za ishranu i bilo kakav duži boravak tako velikog broja ljudi. Zavladali su masovna glad i stomačne bolesti. Pripadnici komande logora, kao i oni koji su se prihvatili batine i zadatka da postanu mučitelji svojih doskorašnjih drugova, vršili su masovnu torturu novopridošlih. Zbog bolesti, u logoru je proglašen karantin, tako da ni zatočenici iz logora nisu mogli da budu upućeni u druge logore. Deo zatočenika je bio doveden iz ustaških logora u Jasenovcu i Staroj Gradiški. Problem ovih zatočenika rešen je tako što je jedna velika grupa zatočenika, njih oko 3000, vraćena u Jasenovac gde su odmah ubijeni.

Od kraja avgusta 1942. godine zatočenici su izdvojeni u poseban logor, koji se nalazio preko puta logora na Sajmištu, na samom ušću Save u Dunav. Radi se o jednom logoru o kojem se skoro ništa ne zna u javnosti, zato što danas ne postoje nikakvi tragovi tog logora. To je prostor na kojem se sada nalaze Muzej savremene umetnosti i trgovinski centar Ušće, odnosno zgrada nekadašnjeg Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije. To je prostor gde su u jesen 1940. godine bile izgrađene barake za prihvatanje nemačkih iseljenika iz delova Rumunije koje je okupirao Sovjetski Savez. Taj logor poslužio je avgusta 1942. za izdvajanje zdravijih zatvorenika logora na Sajmištu, odakle su kasnije odvođeni u druge logore: u logore u Norveškoj ili u samoj Srbiji, u logore u okolini Trepče i u logore oko borskog rudnika. Iako je uloga logora na Sajmištu bila da

bude prihvatni distributivni centar za upućivanje u druge logore, smrtnost njegovih zatočenika odgovara onoj u nemačkim koncentracionim logorima.

Zdraviji zatočenici su upućivani u još jedan radni logor, na adi Ostrvo, nizvodno Dunavom. Tamo je upućena jedna velika grupa od 800 zatvorenika, od kojih se samo sedamdesetoro vratilo živih. Deo zatočenika je upućivan u Banat na poljoprivredne radove. I po tome logor na Sajmištu može da se upoređi sa koncentracionim logorima – svi nemački koncentracioni logori imali su svoje manje komande u koje su upućivani zatvorenici.

Od početka 1943. logor dobija veću ulogu nego što je imao do tada. Sa širenjem nemačkih vojnih operacija u Jugoslaviji (poznate operacije Vajs i Švarc, u zimu i proleće 1943, protiv partizanskih zatim i četničkih snaga), nemačka vojska je stvorila svoju sopstvenu mrežu logora u NDH – u Sisku, Osijeku, Vinkovcima i Zemunu (logor na Sajmištu). Pri tome je logor imao centralno mesto za upućivanje u druge logore, kako u radne, tako i u koncentracione logore, među njima u Mauthausen (Mauthausen) i Aušvic (Auschwitz). Veliki značaj za istoriju logora na Sajmištu imala je kapitulacija Italije septembra 1943. Tada je veliki broj italijanskih ratnih zarobljenika interniran na Sajmištu. Oni su kasnije prebačeni u pomenuti logor na Ušću, koji je tada pretvoren u zarobljenički logor. Zbog kapitulacije Italije, logor na Sajmištu je postao centralno mesto za sabiranje nemačkih zatočenika ne samo iz Jugoslavije, nego i sa teritorije iz Grčke, Albanije. Oni koji bi preživeli teške uslove života ovde, upućivani su u druge logore.

U jesen 1943. već se nazirao ishod rata. Pokazalo se da Nemačka nikako nije mogla da nadoknadi gubitke na istočnom frontu, te da ispuni prazninu na okupiranim teritorijama nastalu kapitulacijom Italije. Tada je nastalo povlačenje nemačkih snaga na svim frontovima. U samoj Srbiji došlo je do pokušaja jedne nove politike koju je sprovodio specijalni opunomoćenik ministarstva spoljnih poslova, Herman Nojbaher (Hermann Neubacher). On je pokušao da stvori jedinstven antikomunistički front i u tom cilju nastojao da ublaži nemačku represivnu politiku u Srbiji. Jedan od znakova dobre volje, koju je po njemu trebalo pokazati prema srpskoj vladi generala Nedića, bio je predlog da se raspusti logor na Sajmištu. Logor je tada još uvek bio važan za nemačku vojnu upravu i do toga nije došlo. Jedino što je logor predat na upravu nemačkoj policiji

sa teritorije NDH. Naime, nemačko zalaganje u ustaškoj Hrvatskoj je bilo sve veće, ne samo vojno nego i policijsko, tako da je logor na Sajmištu u februaru 1944. došao pod upravu nemačkog SS generala Kamerhofera (Kammerhofer).

Od proleća 1944. priliv zatočenika u logor je bio sve manji, a pokazalo se da je strateško mesto logora postalo veliki hendikep. Zbog savezničke prednosti u vazduhu i početka bombardovanja, logor na Sajmištu je bio suviše izložen. U poznatom, po zlu, Uskršnjem bombardovanju Beograda od strane saveznika, 16. i 17. aprila 1944, stradao je i sam logor na Sajmištu. Tada, kao i više puta kasnije, saveznički avioni su pokušali da sruše lučni most (danas ga zovemo Stari most) koji je u blizini logora. To je u vreme rata bio jedini kolski most preko Save. Nisu uspeali u tome, ali su uspeali da ubiju veliki broj zatočenika u logoru na Sajmištu i da skoro unište zarobljenički logor na Ušću. Tada se ukazala prilika nekim zatočenicima da pobegnu; neki su i ubijeni pri pokušaju bekstva.

Savezničko bombardovanje je pokazalo da logor na Sajmištu sve manje može da služi dotadašnjoj nameni. Stoga su 17. maja 1944. nemačke snage predale upravu logora ustaškoj policiji, koja je i do tada već nekoliko meseci čuvala logor kao spoljno obezbeđenje. Međutim i dalje je ovaj logor bio u službi nemačkih interesa, postojao je i dalje nemački oficir u logoru, a i dalje su tu dovođeni zatočenicima koji su upućivani u nemačke radne i koncentracione logore. Značaj logora je i dalje slabio, tako da je krajem jula 1944. logor raspušten, a poslednji zatvorenici su bili upućeni u druge logore ili pušteni.

Logor na Beogradskom sajmištu može uslovno da se nazove koncentracionim logorom iako on to po svom imenu i nameni nije bio. Međutim, po masovnoj smrti i po svojoj organizaciji, po tome što je imao područne filijale, od svih nemačkih logora u Jugoslaviji ovaj je bio najsličniji koncentracionim logorima u samoj Nemačkoj ili u okupiranim zemljama.

I dan danas postavlja se pitanje o ukupnom broju zatvorenika dovedenih i stradalih u logoru na Beogradskom sajmištu, jer postoje dosta velike razlike u brojevima koji se navode u istoriografskoj literaturi. Prema rezultatima mojih istraživanja, u Jevrejskom logoru Zemun je internirano oko 6.400 Jevreja i oko 600 Roma. Sasvim je pouzdano utvrđeno da su, uz veoma malo izuzetaka, Jevreji ubijeni, njih oko 6.320, kao i

da je najveći broj Roma pušten. Od Roma život je izgubilo 56 zatočenika. Međutim, kada je reč o Prihvatnom logoru Zemun, postoje mnogo veće razlike o broji interniranih i stradalih zatočenika, između onoga što je iznošeno u javnosti i onoga što sam ja utvrdio i predstavio u svojoj knjizi.

Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina je objavila da je utvrdila kako je u logoru na Sajmištu internirano između 90.000 i 100.000 ljudi, među njima i 7.000 Jevreja, a da je broj žrtava preko 40.000. Te podatke sam podvrgao kritičkoj analizi i ispostavilo se da je ta cifra dobijena na veoma problematičan način. Naime, Državna komisija je upotrebila nekoliko izjava zatočenika, pri čemu je uzela one izjave u kojima se spominju najveći brojevi. Zatim su ti brojevi sabrani i došlo se do pomenutih velikih cifara.

Međutim, moj, i verujem jedini ispravan put, bio je da pokušam da identifikujem sve zatočenike, ili da makar utvrdim broj ljudi u pojedinim transportima ili grupama koje su internirane u ovom logoru. Na ovaj način sam došao do broja od oko 32.000 interniranih zatočenika (tačno 31.972) Prihvatnog logora Zemun. Što se tiče broja ubijenih, utvrdio sam da je izgubilo život 10.636 osoba, odnosno prosečno 13 osoba na dan. Kao što se vidi, ovi brojevi se veoma razlikuju od onih koji se oslanjaju na podatke Državne komisije za ratne zločine.

Ako se saberu brojevi dovedenih i ubijenih/ umrlih zatočenika u oba logora, i Jevrejskog logora Zemun i Prihvatnog logora Zemun, prema mojim proračunima, ukupno je internirano oko 39.000 (tačno 38.972) osoba, od kojih je život izgubilo njih oko 17.000 (tačno 17.012). Brojeve koje sam utvrdio smatram pouzdanom donjom cifrom interniranih i stradalih zatočenika. Novija istraživanja, pre svega za Prihvatni logor Zemun, mogu pokazati da su ovi brojevi bili veći. Ipak, ne verujem da se oni mogu znatnije približiti brojevima od 100.000 zatočenih, odnosno preko 40.000 stradalih.

Ovo začuđuje jer je Državna komisija izvršila ekshumacije zatvorenika na Bežanijskom i Zemunskom groblju, gde je najveći deo zatočenika Prihvatnog logora Zemun sahranjivan. Ti brojevi su pouzdani i meni su bili jedan od glavnih izvora. Kada je reč o žrtvama Jevrejskog logora Zemun, ekshumacije nije bilo moguće izvršiti. Kao što je napomenuto, ubijeni Jevreji su zakopavani u Jajincima. Njihove leševe, kao i leševe drugih ubijenih u Jajincima, u jesen 1943. i zimu 1944, spalila je posebna nemačka

policijska jedinica (Sonderkommando 1005), koja je bila zadužena za uništavanje tragova masovnih zločina širom Evrope. Tokom akcije spaljivanja leševa u Jajincima, ona je tada uništila i leševe Jevreja interniranih u Jevrejskom logoru na Beogradskom sajmištu ubijenih u kamionu-gasnoj komori.

Moje izlaganje je jedna opšta istorija logora na Sajmištu i sigurno ne može da zadovolji znatiželju onih koji bi želeli da znaju kakav je bio subjektivan doživljaj onih koji su bili zatočnici. To je nešto na čemu svakako treba i dalje raditi. Ovaj logor i malobrojni preživeli svakako zaslužuju takvu pažnju. Tokom rada na ovoj knjizi ja sam razgovarao sa većim brojem preživelih zatočenika. Na žalost, broj tih ljudi danas je veoma mali i u bliskoj budućnosti ih neće biti među živima. Već su i moja istraživanja osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka bila prilično zakasnela. To je jedna žalosna činjenica, koja govori o tome da je cela problematika stradanja stanovništva i logora u Drugom svetskom ratu bila zapostavljena u našoj istoriografiji. Naime, tek 1980-ih godina ovoj značajnoj temi je posvećena veća pažnja i tada je formiran veliki jugoslovenski projekat koji je trebao da obuhvati sve logore u zemlji i van zemlje, ne samo kašnjeničke (koncentracione i radne) logore, nego i logore za ratne zarobljenike. Nažalost, nestanak jugoslovenske države prekinuo je ovaj projekat. Deo radova nastalih na njemu, kao što je moja knjiga, bio je objavljen, ali time su uglavnom prekinuta dalja sistematska i sveobuhvatna istraživanja. Neke kolege koje su obrađivale pojedine teme na projektu su se angažovale na sasvim drugačiji način, koji nema veze sa naukom. Angažovali su se u propagandnom ratu koji je vođen 1990-ih godina, uporedo sa ratnim sukobom u delovima bivše Jugoslavije. Mi danas pokušavamo da se ponovo vratimo ovim temama i pridamo im značaj koji zaslužuju.

LITERATURA

Naučna istoriografija:

Christopher R. Browning, *Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – Studija slučaja*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja, br. 6, 1992, 407-428

Walter Manoschek, (*Serbien ist judenfrei. Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42.* Beiträge zur Militärgeschichte 38, Oldenbourg, München, 1993

U ovoj knjizi i u svojim drugim radovima, profesor Manošek ističe ulogu Vermachta u Holokaustu. Poznato je da je 1990-ih godina na tu temu organizovana jedna izložba koja je obišla Nemačku i koja je izazvala mnogo polemika. Do tada je u nemačkoj javnosti bilo vladajuće mišljenje da je to bila jedna vojska koja je ratovala, a nije se bavila ubijanjem Jevreja. Međutim Manošek je pokazao da je Vermaht bio veoma mnogo angažovan upravo na sprovođenju ovog užasnog zadatka, a Srbija je najbolji primer za to.

Dokumentarna proza i beletristika:

David Albahari, *Gec i Majer*, Stubovi kulture, 2005.

Zoran Penevski, *Manje važni zločini*, Delfi, 2005.

Beate Niemann, *Mein guter Vater. Mein Leben mit seiner Vergangenheit. Eine Täterbiographie.* Hentrich & Hentrich, Berlin/Teetz 2005.

Ovu knjigu napisala je ćerka Bruna Zatlera, šefa Gestapoa okupirane Srbije. Posle čitanja knjige Kristofera Brauninga 1980-ih godina, ona je saznala šta je njen otac bio. Ovo je jedna lična priča o otkrivanju prošlosti svog oca i njegove uloge u ratu. Gospođa Niman je bila ovde i istraživala o svom ocu i napisala je o tome ovu knjigu. Ona je bila dovoljno uporna i dovoljno hrabra da se suoči sa istinom, što je bilo veoma bolno za nju i članove njene porodice. Međutim, ona je smatrala da je njena dužnost da se suoči sa time i da javnost upozna sa ovom istinom. Snimljen je dokumentarni film o ovome, prikazivan je i nagrađivan na više festivala.

U Srbiji su snimljena i dva dokumentarna filma o logoru na Beogradskom sajmištu. Jedan je snimila Televizija Beograd 1992, a režiser je bio profesor Dejan Kosanović. Iste godine, u istoj produkciji, snimljen je i dokumentarni film o Hildi Dajč. Najvredniji deo tog filma su svedočenja njenih školskih drugarica. Pre godinu dana snimljen je još jedan film o logoru na Beogradskom sajmištu, u produkciji Televizije B92.

Hvala na pažnji.

PITANJA STUDENATA

Šta bi bio razlog što Titova Jugoslavija, kao antifašistička zemlja, nije bila dovoljno zainteresovana za pitanje ovog logora? Gde mogu da se nađu dokumenta za istraživanje?

Možda odgovor leži u tadašnjoj politici bratstva i jedinstva. Jugoslavija je bila država pomirenja. Jugoslovenska Državna komisija za ratne zločine ukinuta je već 1947, dok je ona poljska, na primer, trajala do 1990-ih godina. Možda je tu odgovor.

Drugi razlog je sigurno nedostatak primarnih istorijskih izvora. Nismo mogli da istražujemo bez podataka koji se nalaze u nekim do tada nedostupnim arhivskim fondovima. Među njima je najznačajniji fond Zapovednika Policije bezbednosti i Službe bezbednosti (skraćeno: BDS). Ovaj fond je Ministarstvo unutrašnjih poslova predalo Istorijskom arhivu Beograda 1982. Ostali ključni izvori su mikrofilmovi arhivskih fondova drugih nemačkih okupacionih ustanova i jedinica u Srbiji i Jugoslaviji.

Ukratko, rekao bih da je odgovor na Vaše pitanje nedostatak istorijskih izvora, te politika tadašnje Jugoslavije.

Na koji je način je jevrejska zajednica u ono vreme bila informisana šta se sve dešavalo u Trećem Rajhu, koji je bio stepen njihove obaveštenosti i koji bi bio razlog što nije bilo više uspešnih begova i sklanjanja Jevreja na sigurno? Na koji način je srpska administracija tada bila uključena i na koji način je pratila celu tragediju jevrejskog naroda?

Prvo pitanje je pitanje stava jevrejske zajednice. O procesu masovnih ubijanja niko nije znao u to vreme. Jevreji nisu bili u mogućnosti zaista da se sklone, muškarci su bili uhapšeni, a njihove porodice nisu znale gde bi išle bez njih. Teško je bilo organizovati beg bez novca, dokumenata. Neki su naravno uspeali u tome, ali to je bio vrlo mali broj ljudi. Većina porodica je bila prepolovljena, imovina im je bila opljačkana ili „legalno“ oduzeta, bili su potpuno zbunjeni i prosto su čekali svoju sudbinu.

Srpska administracija je bila deo ovog procesa, pre svega srpska policija. U okviru Specijalne policije postojao je poseban, sedmi, odsek za Jevreje i Rome. Njihovi zadaci su bili vezani za popis jevrejske imovine, za kontrolu sprovođenja antijevrejskih mera, a u nekim slučajevima su i hapsili. (Jevreji su uglavnom hapšeni od strane Gestapoa). Jevreji su odmah posle dolaska okupacionih trupa imali obavezu prisilnog rada, a od druge polovine avgusta 1941. internirani su u logore. Prvi od ovakvih logora je bio logor u Topovskim šupama na Autokomandi u Beogradu. Prvobitno je to bio prihvatni logor odakle su Jevreji odvođeni na prinudni rad. Međutim, ubrzo se pokazalo da je taj logor dobio novu namenu jer su njegovi jevrejski, a delom i romski zatočnici postali pogodan „rezervoar“ talaca za masovna streljanja tokom gušenja ustanka u Srbiji. Zatočnici i njihove porodice, međutim nisu znali šta ih tu čeka.

Da li ste tokom vašeg istraživanja pronašli, ili uspeali da sačinite, dokumentaciju o zatvorenima iz oba perioda logora, koja bi sadržala liste imena, fotografije? Ako ne, da li bar postoje liste transporta koji su ulazili i izlazili iz logora?

Da, glavni izvor za istraživanje je bio pomenuti fond nemačke policije BDS. Tu možete naći liste zatvorenika, ali ovaj fond je, na žalost, samo delimično sačuvan i tu mogu samo neki podaci da se nađu. Kada su u pitanju liste i drugi podaci jevrejskih zatočenika, ima svega nekoliko fotografija i dokumenat koji su sada većinom u Jevrejskom muzeju. Za Prihvatni logor Zemun, podatke treba tražiti pre svega u Istorijskom arhivu Beograda, ali i u Vojnom arhivu i u Arhivu Jugoslavije

Da li je bilo pokušaja oslobađanja logora od partizanskih ili četničkih snaga?

Ne, ni sa ostalim logorima nije bilo ovakvih pokušaja. Međutim, u nekim logorima bilo je pokušaja iznutra. U Nišu je bio ustanak zatvorenika 1942, u Jasenovcu 1945. Sajmište je bilo u centru Beograda praktično okruženo snagama Nemaca i ustaša. Neki zatvorenici su uspeali da pobegnu iz logora 1944. tokom bombardovanja.

Da li znate za neke konkretne podatke o Starom Sajmištu koji bi se nalazili u nemačkim arhivima. Da li je bilo saradnje do sada sa nemačkim naučnicima i institucijama na temu logora Staro Sajmište?

Imamo saradnju sa nemačkim kolegama i zaista postoje fondovi značajni za ovu temu u Nemačkoj, na primer u Berlinskom dokumentacionom centru.